

СУЧАСНА ІНТЕГРАТИВНА ЛІНГВОСТИЛІСТИКА

<https://doi.org/10.37919/0201-419X-2022.97.4>

УДК 83'31

ДИНАМІКА ІНТЕГРАТИВНОСТІ В ДОСЛІДЖЕННЯХ ТОПОНІМІЙНОЇ СТИЛІСТИКИ (НА МАТЕРІАЛІ ТЕКСТІВ ПЕРІОДУ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ)

БИБИК

Світлана Павлівна,

доктор філологічних наук,
професор, провідний науковий
співробітник відділу стилістики,
культури мови та соціолінгвістики;
Інститут української мови
НАН України,
вул. Михайла Грушевського, 4,
м. Київ, 01001;
e-mail: sbybyk2016@ukr.net
ORCID: 0000-0002-9765-497X

Svitlana

BYBYK,

Doctor of Philology, Professor, Leading
researcher of the Department of
Stylistics, Culture of the Language
and Sociolinguistics; Institute of the
Ukrainian Language of National
Academy of Sciences of Ukraine,
4 Mykhaila Hrushevskoho Str.,
Kyiv 01001, Ukraine;
e-mail: sbybyk2016@ukr.net

У статті зацентовано увагу на актуалізації досліджень у такій субгалузі функціональної стилістики, як топонімійна. Подано короткий огляд праць у цьому напрямі у зв'язку з історіографією українського мовознавства. Наголошено на інтегративному статусі топонімійної стилістики та його модифікації в сучасних умовах воєнного лихоліття – долученні висновків соціальної психології для аналізу текстів, що відображають травматичну реальність.

Диференційовано стилістичні функції переважно українських топонімів у новітніх поетичних і художньо-публіцистичних віршованих текстах, створених 2022 року після посилення агресії в російсько-українській війні, що розпочалася 2014 року.

Ключові слова: літературна ономастика, топонімія, стилістика, топонім, інтегративна лінгвостилістика, соціальна психологія.

У межах літературної ономастики окреслилися і плідно розвиваються три піднапрями – літературна антропономастика, літературна топономастика й літературна теономастика. Лінгвостилістика вивчає семантичну структуру власних назв не в аспекті формування етимону, українського етно- та глотогенезу, а як інформацію, нерідко суспільно вагому, про денотати в конкретних часово-просторових, соціально-психологічних обставинах.

Зміни в сучасній мовній практиці, спричинені актуалізацією тих чи інших лексичних одиниць, зумовлюють увагу до топоніміки. Нагадаємо, що це **інтегральна наукова дисципліна**, дослідження в межах якої об'єднують три сфери знання: географія, історія та лінгвістика.

Базові підходи до аналізу топонімів у стилістичній функції сформулював Ю.О. Карпенко, вирізнивши в текстовому вживанні «топоніми заднього плану, топоніми-статисти, які, не локалізуючи події, лише служать одним із засобів пов'язання їх з дійсністю», і топоніми переднього плану, які стосуються місця дії [Карпенко 1963: 59]. Від його перших же розвідок, виконаних на матеріалі художніх творів Ольги Кобилянської [Карпенко 1963; Карпенко 1964], авторитетними стали висновки щодо таких стилістичних функцій топонімів:

1. Топоніми становлять вагомий компонент стилю лише там, де вони вживаються у великих кількостях.

2. Як і інші слова, топоніми становлять єдність плану змісту й плану вираження – значення й звучання.

3. Нерідко стилістично забарвлюється топонімічне значення назв великих загальновідомих об'єктів, оскільки ці назви мають схильність ставати в мовленні символами.

4. Стилістичної вагомості топоніму надає позиція в римі.

5. У художніх текстах топонімам, що втратили етимологічну прозорість, письменник може: а) придумати якісь нові, спеціальні топоніми з потрібними етимологічними значеннями; б) надати деетимологізованим топонімам якогось нового етимологічного значення, відмінного від справжнього значення.

Отже, топонімам як одиницям художнього контексту властиві певні стилістичні ознаки: вони є або нейтральними, або стилістично забарвленими, експресивно-емоційними. Зауважимо, що кваліфікація літературно-художніх топонімів як експресивних одиниць суперечностей у мовознавців не викликає. Ба більше, на сьогодні актуальний і лінгвокультурологічний підхід в ономастиці, який також має різні інтерпретативні реалізації [Котович 2020].

Топонімічна стилістика на сучасному етапі мовно-суспільного життя набула особливої ваги. Хвилю актуалізації топонімів у їх стилістичній функції пов'язуємо з початком російсько-українського протистояння у 2014 році. Цей різновид онімів став одним із знаків лінгвософії війни – актуалізації в мовомисленні усього, що може охопити поняття «своє». Зокрема:

– топонімікон створює лінгвогеографічний образ сучасної України – концепт ураженої війною території (змінився т. зв. топонімічний словник художніх творів);

– у воєнне лихоліття в топонімічному значенні посилений аксіологічний складник, хоча й перебуває він на периферії семантичної структури оніма, однак насичений додатковою інформацією про учасників подій, про емоційні переживання соціуму з приводу мешканців, оборонців, матеріально-культурних цінностей тощо, які зараз прийнято офіційно означувати, як «об'єкти інфраструктури».

Приглушені в мирний час почуття та емоції загострені, адже відбувається захист «свого», сильне відчуття загрози життю. І лінгвостилістика повинна зафіксувати ці *травматичні зсуви в текстах воєнного часу*. Маємо зважати на вже окреслені фахівцями суміжних гуманітарних галузей маркери, які вербалізуються або сигналізують про напрям пошуку тих складників тексту, що відбивають соціально-психологічні

зміни в українському суспільстві. Звертаємо увагу на висновки, які оприлюднили в Національній академії психологічних наук. У виступі чл.-кор. НАПН України М.М. Слюсаревського у квітні 2022 року було виокремлено кілька моментів, що потребують реагування, зокрема: потреба актуалізації національної групової ідентичності; доцентрові і відцентрові тенденції суспільної згуртованості; завищені суспільні очікування; наслідки колективної психотравматизації; ризики надмірної трудової зайнятості та незайнятості громадян, волонтерської та приймальної діяльності; формування в біженців психологічного синдрому неповернення; поширення деструктивних емоційних станів; стресогенні трансформації особистісної картини світу; інтенсифікація та поляризація міжособового спілкування; ризиковані форми інформаційної поведінки; посттравматичні стресові розлади; розлади та деструктивні способи соціальної адаптації; руйнування або докорінну зміну освітнього середовища; соціальні й ментальні ризики сирітства та усиновлення та деякі ін. (<https://ispp.org.ua/2022/05/04/socialno-psihologichnij-stan-ukraïnskogo-suspilstva-v-umovax-povnomasshtabnogo-rosijskogo-vtorgnennya-nagalni-vikliki-i-vidpovidi-naukovo-analitichna-dopovid/>).

Трагічну емоційність суспільно-політичного резонансу воєнного лихоліття найшвидше передали й передають поетичні та поетично-пісенні контексти. Визначаємо кілька основних стилістичних функцій топонімів у них.

По-перше, утвердження національної групової ідентичності; підсилення тенденцій суспільної згуртованості. Цю тезу добре підтверджують уривки з творів Б. Гуменюка, В. Маркуса та А. Куркова. Так, топонімікон у поетичних і прозових творах Б. Гуменюка означає «свій» простір, конкретизований назвами українських міст і містечок, сіл, селищ Піски, Водяне, Щастя, Маріуполь, Донецьк, Львів, Тернопіль, Бердянськ, Залізний порт, Харків, Луганськ, Слов'янськ, Ізюм, Полтава, Артемівськ, Урзуф, Краматорськ, Дружківка, Костянтинівка, Борислав... У романі В. Маркуса «Сліди на дорозі» – це топоніми Донецьк, Краматорськ, Жданівка, Вуглегірськ, Дебальцеве...

Подеколи текстове уживання назв населених пунктів пов'язане з увиразненням їхньої внутрішньої форми, на якій

акцентує увагу письменник, підкреслюючи українськість окупованої території, глибину її етнокультурної пам'яті, а отже концептуальність топонімів. Пор. такий уривок із роману А. Куркова «Сірі бджоли»: *А коли до весни 2014-го їздили, то доїхати могли і до **Світлого**, і до **Калинівки**.*

Справді, з часу весни 2014 року ці топоніми стали відомі кожному, хто стежив за подіями на Донбасі. Уживання цих назв у просторовому описі додає художньому контексту документальності, конкретності.

По-друге, загально визнаний факт, що написані з малої літери власні назви увиразнюють відчуження від чогось як наслідок колективної психотравматизації.

Фіксуємо приклади підкреслено зневажливого написання – з малої літери – з нехтуванням орфографічних норм, пор.: *5 липня громадянин **росії**, мешканець **москви**, лідер терористів Стрелков разом із членами свого бандформування вийшов зі Слов'янська і Краматорська та втік у Донецьк* (А. Курков, «Сірі бджоли»); *– А ті **Піски** страшні, як **москва** в судний день* (Б. Гуменюк, «Кіндрат»); *Трофеї в **москві** візьмемо. Чи у **мурманську**. .. Моя дорога додів, до **Теребовлі**, до спокою, до Одарки, лежить через спалений **сибір*** (Б. Гуменюк, «Опришки»).

Юридична і політична невизнаність перейменувань частин власне українського простору трансформується у стилістично маркованих граматичних формах (уживання онімів як загальних назв у множині): *– У «народну» не треба, – замотав Сергійович головою. – Одразу до влади дурні і бандити прийдуть, як у цих «денеерах»! А чого ти небритий?* (А. Курков, «Сірі бджоли»).

По-третє, на топонімікон перенесена функція підсилення тенденцій суспільної згуртованості. Ця стилістична роль виявляється у піднесеній інтимізувальній епітетиці – *наш*; метонімічному вживанні топонімів; наказових закличних формах дієслів, що відображають стан суспільної згуртованості.

Аматорські віршовані контексти, які ширилися в соціальних мережах від початку російсько-української агресії, просякнуті публіцистизмом, гасловістю. Тому базовими є граматичні форми дієслів наказового способу зі стверджувально-закличною семантикою, дієслів-апелятивів до метонімізованих топонімів,

адже вони номінують і міста, і їхніх мешканців, як-от: *Тримайся, Запоріжжя, / Тримайся, наш Херсон, / Бо суне вража сила – / Реальність, а не сон!*; *Борися, Миколаїв! / Стій міцно, наш Дніпро!*; *Тримайся, Маріуполь* (Ш.Є., 01.05.22). Персоналіфікація просторів міст України, які відстоюють своє життя, позначається на семантиці оцінних епітетів прикладкового і прикметникового походження: *В руїнах воїн-Харків – / Сміливість строцисть зло! / Прекрасная Полтаво! / Чаклунський Конотон!*; *Безстрашний Кропивницький! / Незламний Кривий Ріг!*; *Всміхнулись милі Суми* (Ш.Є., 01.05.22). Зазначені мовні засоби посилюють високу позитивну характеристику малих батьківщин і їх мешканців.

По-четверте, віддавна назви спорідненості актуалізують у кризові суспільні періоди архетипову семантику захисту. З погляду чинників соціальної психології в такій мовній традиції спрацьовує і орієнтація на підсилення соціальної згуртованості.

Таку модель використав і етногурт «Дуліби», провівши через увесь пісенний текст рефрен *брате Маріуполь*. Автор поезії Микола Орешко зіставив місто з *Христом, собором, живим серцем*, тобто християнськими символами стійкості, життя, пор.:

*Брате Маріуполь, у кільце закутий,
Тебе розіп'яли, як Христа, вандали.*

По-п'яте, у конкретних творах спостерігаємо занурення топонімів у публіцистично-сакралізований текстовий ореол. У воєнне лихоліття поширюються деструктивні емоційні стани та відбуваються стресогенні трансформації особистостей, свідомість яких апелює до сакральних мовомисленневих образів. І не тільки. Маркерами цього соціально-психологічного явища є насичення певних контекстів дієсловами наказового способу (*кричить, пишишь, молишь*), лексикою з оптативною семантикою (*помилуй і збережи*), із суспільно-політичною лексикою, словами, що пробуджують із глибин національної та емоційної пам'яті негативні спогади, конструкціями з констатаційною модальністю, актуалізований експресивний синтаксис – номінативні, дієслівні речення. Пор. один із дописів у соціальній мережі: *Усі, в кого є сили! І ті, у кого їх немає! Маріуполь!!! Маріуполь!!! Кричить уголос там, де мо-*

жуть почути, пишуть там, де можуть прочитати, і просто моляться!!! Люди за межею болю, голоду, холоду.

Це голодомор. Геноцид.

ЄВРОПО! СВІТ!

Не мовчи!

Боже! Зупини це безумство!

Помилуй і збережи Маріуполь!

(за матеріалами мережі «Фейсбук», 11.03.2022).

Стан тривоги ліричного героя, пошук надії, морально-психологічної опори стимулює до перемикання стилістичного коду на сакралізований мікроконтекст-молитву, яку фіксуємо в кількох авторів. Відбувається пошук способу виходу із кризи і психологічної, і фізичної, і матеріальної:

Хай Ангели Святі врятовують Маріуполь!

У вірі всі моляться за спасіння! (12.04.2022).

Індивідуально-авторська вторинна номінація Маріуполя «Крипта Миру» стає в один сакралізований асоціативний ряд з історичним кодом внутрішньої форми топоніма – *місто Марії*. Саме його використав у своїй пісні С. Вакарчук: *Буде до віку стояти / Праведне місто Марії, / Доки над гордим Азовом / Сонце встає.*

Виробниче середовище набуло храмового образу, оскільки наскрізним є мотив спасіння, самозбереження, виживання; світло розплавленого металу зіставляється зі Світлом божественним (фігура паралелізму):

У парафінових оманних муляжах.

Одначе нагорі, у храмовому зводі

Наказом від пророчих вищих рун

В апсидному горнилі у соборі,

Де гартували сталь і плавили чавун,

Постали Янголи, як посланці від Світла <..>

(М. Флоринська).

У пісенному тексті Океану Ельзи «Сонце зійшло над Азовом» (21 квітня 2022 р.) *світло* – також наскрізний словесний образ надії, перемоги: *Сонце зійшло над Азовом; Світло повернеться знов / Крик нового дня рветься на волю*. Виокремлені дієслівні метафори засвідчують оптимістичний настрій контексту.

Отже, представлений матеріал доводить, що топоніміяна стилістика в нових травматичних суспільно-політичних умовах війни розкриває додаткові інтегративні інструменти для повільного й поглибленого прочитання поетичних і прозових творів та виводить на узагальнення щодо соціально-психологічної умотивованості чи то семантики самого топоніма, чи то поетичних словосполучень, синтагм, мікроконтекстів, у які він включений.

Лінгвофілософська проєкція топономастики художніх творів періоду сучасної російсько-української війни відкриває стилістичну активність епітетики, метафорики, книжної фразеології, сакрального лексикону, що створюють контекстуальне оточення відповідних топонімів. Актуалізовані метоніміїні трансформації топонімів на позначення населення певних місцевостей. Наскрізно вони в тій чи іншій мірі працюють на осмислення зміненого в Українському суспільстві буття, у якому посилюються соціально-психологічні чинники вербалізації філософських роздумів про сенс життя і боротьби з ворогом.

Карпенко О.Ю. Ментальна організація власних назв. *Мовознавство*. 2004. № 4. С. 25–34. URL: <http://karpenko.in.ua/wp-content/uploads/2012/12/32.pdf>

Карпенко Ю.О. Топоніміка художнього тексту (На матеріалі повісті О.Ю. Кобилянської «В неділю рано зілля копала»). *Тези доповідей XX наукової сесії Чернівецького держ. ун-ту. Секція філологічних наук*. Чернівці, 1964. С. 73–77.

Карпенко Ю.О. Функції топонімічних назв у творах О.Ю. Кобилянської (До питання про топонімічну стилістику). *Творчість Ольги Кобилянської: тези доп. респ. наук. конф., присвяченої сторіччю з дня народження письменниці*. Чернівці, 1963. С. 59–60.

Котович В. Ойконімія України як лінгвокультурний феномен. Дрогобич: Посвіт, 2020.

REFERENCES

Karpenko, O.Yu. (2004). Mental organization of proper names. *Movoznavstvo*, 4, 25–34. URL: <http://karpenko.in.ua/wp-content/uploads/2012/12/32.pdf> (in Ukr.).

Karpenko, Yu.O. (1963). The functions of toponymic names in the works of O.Yu. Kobylyanska (To the issue of toponymic stylistics). *Creativity of Olga Kobylyanska: theses add. Rep. of science conference dedicated to the writer's centenary*. Chernivtsi, 59–60 (in Ukr.).

Karpenko, Yu.O. (1964). Toponymy of the artistic text (Based on the story of O.Yu. Kobylyanska “During the potion early on Sunday”). *Abstracts of reports of the XX scientific session of the Chernivtsi state university Section of Philological Sciences*. Chernivtsi, 73–77 (in Ukr.).

Kotovykh, V. (2020). Oikonymy of Ukraine as a linguistic and cultural phenomenon. Drohobych: Posvit (in Ukr.).

Статтю отримано 28.11.2022

Bybyk Svitlana

DYNAMICS OF INTEGRABILITY IN TOPONYMIC STYLISTICS RESEARCH (ON THE MATERIAL OF TEXTS FROM THE PERIOD OF THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR)

The presented material proves that toponymic stylistics in the new traumatic socio-political conditions of the war reveals additional integrative tools for a slow and in-depth reading of poetic and prose works and leads to generalizations about the socio-psychological motivation, either the semantics of the toponym itself, or poetic phrases, syntagms, microcontexts in which it is included.

The linguistic-philosophical projection of toponyms of artistic works of the period of the most recent Russian-Ukrainian war reveals the stylistic activity of epithets, metaphors, book phraseology, sacred lexicon, oppositional associates, which surround in specific contexts the corresponding toponyms, metonymic transformations of toponyms to denote the population of certain localities. Through and through, they work to one degree or another to make sense of the changed existence in Ukrainian society, in which the socio-psychological factors of the verbalization of philosophical reflections on the meaning of life and the fight against the enemy are actualized.

Key words: literary onomastics, toponymic stylistics, toponym, integrative linguistic stylistics, social psychology.